Оригинални научни рад **УДК 39(=081)**

Никола Ф. Павковић
Редовни професор Београдског
универзитета у пензији
npavkovi@eunet.rs

КА ПРОБЛЕМУ СЕКУНДАРНОГ АРХАИЗМА У АНТРОПОЛОШКОМ ПРОУЧАВАЊУ ЈУЖНИХ СЛОВЕНА[1]

Апстракт: Део историјског наслеђа у европској и америчкој антропологији су и појмови *примитиван* и *архаичан.* Они су се користили у означавању предмета антрополошких истраживања, као: *примитивни народ, примитивно друштво, примитивна култура.* Поставио се проблем: на основу којих критеријума су једни народи и друштва сврставани у примитивне (и/или архаичне), а други у цивилизоване. На основу истраживања у Бразилу дошло се до уверења да су због промене природне средине и начина привређивања нека племена дошла у стање културног регреса названог faux arcaïsme (Lévi-Strauss). Исту појаву код Јужних Словена и других балканских народа, због отоманске инвазије (XV-XIX век), констатовао је 1902. год. и српски географ Јован Цвијић, назвавши је етнографско освежавање и етнографска рекреација.

Кључне речи: секундарни архаизам, примитивни народи, култура, Јужни Словени, етнографско освежавање.

Појмови *архаичан* и *примитиван* у антропологији настали су још у току XIX века. Они су били у најтешњој вези са одређивањем предмета етнолошких и антрополошких истраживања. Предмет таквих истраживања означаван је најчешће општим именом примитивни или архаични на-

[1] Крађу верзију овога рада сам саопштио на српско-аустријском научном скупу *Историјска антропологија* (Београд, 1–2 октобар 1996). Тада сам напоменуо да се од средине друге половине XX века појам антропологије брзо шири и примењује и у истраживањима других хуманистичких наука. Све више је оних који своју научну делатност називају антрополошком. Такав је случај и са историографијом и класичним наукама. Најближа одредница у антрополошким речницима, која би одговарала појму *историјска антропологија,* била би фр. *ethnoistoire,* нем. *Ethnogeschichte,* енг. *Ethnohistory.* У питању је научна дисциплина, која сагласно захтевима историјске науке, истражује историју и културну прошлост појединих народа уз примену антрополошких концепција.

роди и културе. Поред ових, коришћен је још читав низ других назива, као: *дивљи народи, људи природе, нецивилизовани народи, првобитна друштва, друштва усмене традиције, народи без писма.* Ко су примитивни народи и на основу којих критеријума се одвајају од цивилизованих – ни о томе није увек било јединственог мишљења у XIX и XX веку. Као погодан термин са ублаженом негативном конотацијом (у смислу нижи, гори), у УНЕСКО-вој номенклатури користи се назив *народи (или друштва) без писма* (фр. sociétés sans écritures, ен. nonliterate peoples, нем. schriftlose Völker, рус. бесписьменные народы).[2]

Озбиљније распре на ту тему отпочеле су релативно касно, тј. у првој половини XX века. Почели су их ученици и сарадници Ф. Боаса у САД. Тако је Рут Бенедикт скренула пажњу на проблем културног релативизма, тј. на чињеницу да се ниједан елеменат неке културе не може сматрати као "примитиван" и гори, ако он у потпуности испуњава одређену функцију.[3]

M. J. Херсковиц је био још прецизнији, па је сматрао да, ако се појам "примитиван" схвати у у значењу "првобитан", онда "нема никаквог разлога да би било која од још постојећих група била сматрана нашим савременим прецима"[4] (у културном смислу). Ипак, временом је појам "примитиван" добио одређено вредносно значење у односу на европске културе: нешто што је "примитивно" аутоматски је горе и ниже од историјских цивилизација. И блажи појам "просте културе" (cultures simples) такође има релативно значење. Наиме, једна од тзв. најпростијих (најједноставнијих) култура, као што је домородачка аустралијанска култура, има сложеније системе сродства и правила склапања брака, него низ далеко развијених и сложенијих култура међу којима су и европске. Стога је M. J. Херсковиц дошао до закључка да нема довољно чврстих критеријума који би омогућили строже вредновање култура људских група, односно једне сматрати за боље, а друге за горе. Најзад, он сматра да је за степеновање културе можда набољи критеријум писмо, па би се појам "примитивни народ" могао заменити појмом "народ без писма".[5] Херсковичев културални релативизам педесетих година XX века оштро су критиковали совјетски етнолози.[6] Полазећи са становишта етнолошког ево-

[2] Slownik etnologiczny, terminy ogólne. Red. Zofia Staszczak, Warszawa - Poznan 1987, s.v. *ludy nepiśmienne.*

[3] Benedict, R., *Patterns of Culture,* A Mentor Book, New York 1959, одељак The Science of Culture.

[4] Herskovits M. J., *Les Bases de l'anthropologie culturelle,* Payot Paris 1952, 65-70.

[5] Herskovits, M. J., Op. cit. 70.

[6] Г. Ф. Дебец, Д. А. Ольдероге, И. И. Потехин, V- й международный конгресс этнографов и антропологов. Советская этнография 1, Москава 1957, 165.

луционизма и историјског материјализма, они су сматрали да Херсковиц одриче и сам прогрес културе.

Нови и дубљи замах расправе о архаизму у етнологији и антропологији настаје у француској структуралној антропологији. Њен покретач К. Леви-Строс не расправља толико о појмовима "примитиван" и "архаичан" као мерилима за вредност неке културе, колико о прецизирању предмета етнологије (антропологије). Он полемише са ставовима историчара да тзв. примитивни народи не могу бити предмет историјских истраживања. За историчаре, формално гледано, "примитивни" народи су без писма и писане историје. К. Леви-Строс се стара да докаже супротно: да и "примитивни" народи имају своју историју и да су у току историје подлегали разним променама.[7] Те промене могу се открити само истраживачким методима етнологије. О томе, да су претпоставке К. Леви-Строса наишле на повољан пријем у француској антрополошкој заједници, сведоче и неки познији радови.[8]

Ако неку културу оцењујемо као архаичну, онда треба јасно истаћи критеријуме који потврђују или оповргавају ту архаичност. К. Леви-Строс то постиже применом структуралне анализе неких елемената културе економски најзаосталијих група средњег Бразила. Та анализа треба да покаже да ли је одржива хипотеза да групе ловаца и сабирача из области саване заиста представљају праву архаичну и примитивну културу, у односу на суседна развијена племена, настала у шумској области поречја Амазон – Ориноко. Као пример наводи се постојање истог дуализма у друштвеној организацији и митолошкој потки код примитивних саванских Бороро и у високо развијеним и старим културама Инка и Ацтека. Други пример унутрашње противречности у племену Бороро јесте несразмера између оскудне земљорадничке технике и необично богатих аграрних обреда. Сличну загонетку код племена Намбиквара представља систем који прати производњу отрова. Он није повезан са производњом најјачег отрова кураре. И обрнуто, прављење неотровних производа праћено је врло развијеним магијским системом, који тим производима даје моћ убијања непријатеља.

Поменуте појаве навеле су К. Леви-Строса на претпоставку да су, можда, код садашњих племена саване наступили процеси *културног назадовања.* Има показатеља да су та племена била изгнана из животно повољнијих у неповољне области, па су тако она сачувала извесне елемен-

[7] C. Lévi-Strauss, *Anthropologie structurale,* Plon, Paris 1965, 132 и даље..

[8] Између осталих видети: J. Caseneuve; *Le concept de société archaïque:* In: Traité de sociologie, publié sous la direction de George Gourvitch, t. II, P.U.F., Paris 1960, 423-433; G. Balandier, *Dynamiques des relations extérieures des sociétés archaïques.* In idem, 446-462.

те своје више, пређашње културе. Из хипотезе о културном назадовању К. Леви-Строс је створио појам *лажни архаизам (faux arcaïsme)*, у смислу секундарни, за разлику од тзв. првобитног архаизма својственог само групама које су живеле у старијим археолошким епохама.

К. Леви-Строс се донекле оградио од свог израза "лажни архаизам" у том смислу што се његов доказни материјал односи на мале групе и ограничену територију. Истраживачи других области света треба да потврде (или оповргну тезу да термин лажни архаизам може имати општу примену баш у том значењу, тј. у смислу назадовања и културног осиромашења.

У даљем излагању опредељујем се за термин *секундарни архаизам* уместо *лажни архаизам,* јер сматрам да се поменута хипотеза К. Леви-Строса може потврдити и додатно објаснити друштвеном и културном ситуацијом балканских и посебно јужнословенских народа у Новом веку. На појаву секундарног архаизма, односно на *одржавање и обнављање* неких старијих облика привреде, обичајног и друштвеног живота указао је већ Стојан Новаковић у свом *Селу* (1891. г.), које је још увек најпотпунија монографија о српском средњовековном селу. Међутим, Јован Цвијић је био први српски научник који је проблематику културног назадовања синтетички изразио и појмовно одредио још 1902. године; значи, неколико деценија пре но што је о томе започело поменуто расправљање у западној антропологији. Ј. Цвијић је тачно уочио макро оквире и узроке секундарном архаизму. По њему, он је био последица спољних чинилаца, тј. турске инвазије и освајања читавог Балканског полуострва и делимично средње Европе. У судару отоманског ислама са европским хришћанством нестало је више средњовековних држава (Византија, Бугарска, Србија, Босна, Мађарска).

Услед слабе контроле турских власти у пределима ван главних путева, неки крајеви били су "готово сасвим самостални. И ја мислим, каже Ј. Цвијић, да су нарочито у тим деловима нашег народа ојачали или освежили дубоки етнички инстинкти и осећања, која су у средњовековној држави била угушена. Тада је било *враћања оним народним обичајима и навикама,* које су средњовековно законодавство и јака власт сузбили. Умножиле су се несумњиво отмице девојака, ојачала је задруга, крвна освета је опет избила, било је *враћања и првобитним економским облицима* или таквим, који су првобитним, блиски. У томе је велики значај турске периоде за етнографске инстинкте балканских народа и ово се, држим, мора узимати у обзир при разматрању многих антропогеографских и етнографских појава. *Турско доба је дакле за наш народ период етнографске рекреације и враћања првобитној етнографској свежини*".[9] (Подвукао Ј. Ц.).

[9] Ј. Цвијић, *Антропогеографски проблеми Балканског Полуострва.* Српски етнографски зборник IV, Насеља српских земаља 1, Београд 1902, с. XLI-XLII.

Ј. Цвијић, дакле, не истиче у први план миграције становништва и географску средину, што је такође веома важно, него пре свега промену друштвеног, политичког и економског система који су најдиректније утицали на појаву регреса у култури, односно секундарног архаизма изазваног спољним чиниоцима (турским освајањима).

Други српски етнолог из прве половине XX века, Јован Ердељановић, дао је до сада најпотпунију слику обнове старијих форми **друштвеног живота.** Ради се о обнови родовско-племенског живота и друштва код знатног дела српског народа у Црној Гори и Херцеговини. Његова истраживања имала су два основна циља: први, да проучи структуру, организацију и главне одлике целине племенског друштва и други, да проучи настанак и развој појединих племена. Оба циља Ј. Ердељановић је успешно остварио већ у својој докторској дисертацији *Кучи, племе у Црној Гори,* коју је одбранио 1905. године у Прагу.[10] Сличне резултате остварио је и у неколико наредних монографија о црногорским племенима.[11]

У формирању племена у Црној Гори и Херцеговини Ердељановић је уочио две развојне фазе које су биле у непосредној вези са ширим друштвено-културним системом. Прва, старија фаза је од времена досељавања старих Словена на Балканско полуострво па до стварања снажне средњовековне српске државе. За ову фазу он је констатовао неповољне политичке прилике глобалног друштва оличене у феудалној држави, која није дозвољавала сепаратизам племена. Друга млађа, и за проблем секундарног архаизма важнија фаза, било је *ново (секундарно) формирање племенског друштва.*[12] Временски, тај процес почиње приближно од краја турских освајања (крајем XV и почетком XVI века), а завршава се углавном у XVIII веку. То ново, друго стварање племена било је културни одговор српског народа на друштвене и економске прилике у условима турске окупације. То је оно Цвијићево враћање етнографској свежини и рекреацији, односно Леви-Стросов faux archaïsme, привидни, лажни архаизам.

---

[10] Ј. Ердељановић, *Кучи – племе у Црној Гори,* Етнолошка студија. СЕЗ VIII, Београд 1907, 1-344.

[11] Ј. Ердељановић, *Братоножићи – племе у црногорским брдима.* Етнолошка испитивања. Етнолошка расправа, СЕЗ VIII, Београд 1909; 449-538; Исти, *Постанак племена Пипера,* СЕЗ XVII, Београд 1911, 241-529; Исти, *Стара Црна Гора. Етничка прошлост и формирање црногорских племена.* СЕЗ XXXIX, Београд 1926, 1-891.

[12] Ј. Ердељановић, *Неке црте у формирању племена код динарских Срба,* Гласних Географског друштва 5, Београд 1921, 75-77; B. Đurđev, *O uticaju turske vladavine na razvitak naših naroda,* Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1950; Isti, *Iz istorije Crne Gore, brdskih i malisorskih plemena,* Radovi Naučnog društva BiH I, Sarajevo 1954.

Било је племена и у Македонији (Брсјаци и Мијаци), али она нису ни довољно ни на време проучена. Нешто друкчије стање било је у Хрватској од XII до XV века. За њу је особено да се, под врховном угарском влашћу, у приморском делу (јужно од Гвозда) помињу тзв. племићка "племена" и то као "дванаесторо племена краљевства хрватског". Ради се у ствари о томе, да се под именом "племена" јављају знатнији родови и братства (Качићи, Шубићи, Кукари, Тугомирићи, Лапчани, Карињани, Бужани). Проблем тих племена није довољно проучен у хрватској историографији.[13]

Секундарни архаизам код Јужних Словена огледао се у целини културе. Да поменем само неке важније аспекте.

1. Привреда и материјална култура

Стално опадање земљорадње и превага екстензивног (полуномадског) трансхумантног сточарства. На то су утицали како економски фискални систем, тако и несигурна имовинска и лична безбедност. Принуђено на честа исељавања било у микро или макро размерама, становништво се у збеговима лакше кретало и преживљавало са покретном имовином (стоком).

У области народне архитектуре и културе становања нема континуитета између средњег века и каснијих столећа када преовлађују архитектонски неразвијена станишта за људе и стоку. Слично стање било је и са одевањем. Нестанком више друштвене класе ишчезао је и њен свечани костим коме је узор био византијски. Сличну судбину имала је и тзв. народна ношња која је у потпуности била производ кућне радиности.

2. Друштво

Нестанком јужнословенских средњовековних држава обнавља се низ старијих облика друштвености. То је пре свега већ поменуто *родовско-племенска организација* са више својствених јој институција, као: *обичајно право, крвна освета, колективна кривична одговорност и заједничка својина* (на нивоу породице, братства, села, племена), *народни суд, братственичке и племенске скупштине* као политичке установе, *племенски етос и солидарност.*

[13] О томе посебно: Nada Klaić, *Postanak plemstva "dvanaestoro plemena kraljevine Hrvatske"*, Historijski zbornik, god. XI-XII, Zagreb 1958-1959; Oleg Mandić *"Pacta conventa" i "dvanaest" hrvatskih bratstava,* Historijski zbornik, god. XI-XII, Zagreb 1958-1959.

Задруга или проширена породица је била врло распрострањена код свих Јужних Словена, заснована претежно на крвном сродству и заједници имовине, рада и потрошње. Као особен вид економије и живота, велика породица била је функционални одговор како на потребу јачања имовинске и личне безбедности и степен развијености оруђа за рад, тако и на фискални систем димнине у отоманском феудалном систему.[14]

Обновљени архаични облици друштвености и културе код Јужних Словена и других балканских народа нису исто што и она племенска друштва која су била предмет проучавања западне социјалне и културне антропологије. Од тих друштава их одвајају следеће чињенице битне за њихов етнички и културни идентитет, а то су: фонетско писмо, хришћанска религија са монументалном сакралном архитектуром и ликовном уметношћу, градови, рударство, новац, писани закони и кодификације. Напоредо са постојањем поменутих облика секундарног архаизма постојала је и историјска свест да су Јужни Словни у прошлости имали државу (са краљевима и царевима) коју треба обновити.

Секундарног архаизма има и на духовном и верском плану. Хришћанску религију умногоме потискују народна, репаганизована религија и обичаји. Писану књижевност замењује усмена народна књижевност и обичајне правне норме. Пред очима учених правника Европе, према начелима правно-историјске школе, на основу обичајног права, Валтазар Богишић је написао (1888. г.) *Имовински законик за Књажевину Црну Гору*. Кодификацијом обичајног права Богишић је том праву и неким установама родовско-племенског патријархалног друштва (кућа, задруга, моба, спрега) дао законску снагу. Таква делатност Богишића била је, с једне стране корисна за проучавање историје обичајног права, па и државног права, али и спутавајућа за развој нових друштвених односа које је и законским мерама требало градити после ослобођења од Турака.

Уништењем средњовековних држава и виших друштвених класа пресечени су и токови развоја писане књижевности. Уместо ње стварана је усмена књижевност. Почетком XIX века народну књижевност, стварану у претходним столећима, упознаје европски учени свет, који открива "с удивљењем красан архајски цвет – какав се нигде више није могао наћи – еп и епског човека! Био је потпун и диван, као да је уз Хомерово кољено узрастао. Живи анахронизам – цели један епски народ, са песмама достојним Илијаде и Одисеје, Нибелунгена и Гудруна, али песмама које нису биле откривене на некој запрашеној жутој пергамени, већ које сада живе, певају се и још увек расту – ту на прагу саме Европе."[15]

[14] В. Дворниковић, *Борба идеја,* Београд 1995, 88.
[15] Исти, 58.

Поменуте особине културе Јужних Словена, као и могућност употребе архивске грађе, битно су утицале на предмет и методе потоњих етнолошких истраживања. Стога је у српској етнологији све до седамдесетих година XX века у великој мери био примењиван историјско-компаративни и генетски приступ проучавања тзв. народне културе, али и културе виших друштвених слојева. У већини истраживања те врсте ипак преовлађују она чија дијахрона димензија не сеже даље од XVIII века. Најдубљу временску димензију (до у средњи век, а понекад и дубље) имају они радови чији су аутори тежили да проуче не само генезу и континуитет, него и функције и структуру културних појава.[16]

Nikola F. Pavković

TOWARDS THE PROBLEM OF SECONDARY ARCHAISM IN ANTHROPOLOGICAL RESEARCH OF SOUTH SLAVS

Terms *primitive* and *archaic* represent a part of historical heritage of European and American anthropology. They were used for signifying objects of anthropological research such as *primitive people*, *primitive society*, *primitive culture*. A problem arose though: based on what criteria were some people and societies classified as primitive (and/or archaic), and others as civilized? A research conducted in Brazil resulted in conviction that due to changes in surrounding environment and ways of productions, some tribes had reached the state of cultural regression which was termed *faux archaisme* (Lévi-Strauss). The same phenomenon among South Slavs and other Balkan people (caused by Ottoman invasion 15th – 19th century) was ascertained in 1902 by Serbian geographer Jovan Cvijić, who named the phenomenon ethnographic rejuvenation (*etnografsko osvežavanje*) and ethnographic re-creation (*etnografska rekreacija*).

Key words: secondary archaism, primitive people, culture, South Slavs, ethnographic rejuvenation

[16] О томе подробније видети: N. F. Pavković, D. Bandić, I. Kovačević, *Aspirations and Directions of the Development of Ethnology in Republic of Serbia 1945 - 1983,* Etnološki pregled 23-24, Beograd 1988, 5-16.